

Satan, zo wordt gezegd, was Gods stralendste engel. Zijn val, die lichtend was, als een bliksemflits, bezit een zekere grandeur, maar draagt ook het kenmerk van verraad. En het lijkt of ik in de kronkelwegen van mijn geheugen vaag het beeld zie van een aartsengel die uit het empyreum valt en terecht komt in de krochten van de hel. Die tekening uit een kinderbijbel, misschien gereconstrueerd door de herinnering, heeft me lange tijd achtervolgd: altijd is het de meest beminde zoon die overgaat naar het Kwaad.

Jaren later, toen mijn jonge ik dreigde te struikelen bij de voorbereiding op een van die ellendige vergelijkende examens waarvan Frankrijk het geheim bezit, kwam het beeld van de val van Satan weer bij me boven tijdens het maken van aantekeningen bij een geschiedenisboek over Europa aan het begin van de twintigste eeuw. De pagina's boordevol cijfers legitimeerden de verpletterende Europese overheersing, overheersing op industrieel, financieel, militair en cultureel gebied. De suprematie van een uiteengevallen imperium dat de helft van de wereld bezat en dat werd verscheurd tussen rivalen, waar de verschillende landen eeuwen achtereen om beurten de macht in handen hadden, het Spanje van Karel v, het Frankrijk van Lodewijk xiv, het Engeland van koningin Victoria, maar dat nog steeds heerste over de wereld. Door de ontmoedigend saaie bladzijden van dat boek

heen bereikten me – via welke omwegen, ik zou het niet weten – de muziekklinken van een groot bal aan het begin van de eeuw, waar schitterend uitgedoste mannen en vrouwen dansten in een paleiszaal vol verguldsels en lichten. Ik zag een man, geleund tegen een schoorsteenmantel, die zijn sigaar aanstak voordat hij begon te spreken, daarginds een jong paar dat rondwervelde, even verderop een jonge vrouw met fier geheven hoofd, terwijl knechten af en aan liepen, en in dat visioen met zijn overdaad aan clichés trad de rijkdom van een uniek continent overduidelijk naar voren. Op dat moment, toen over het luisterrijke bal de gedachte schoof aan een bal van verdoemden waar, tot tweemaal toe, en de tweede keer zonder hoop op terugkeer naar de oude staat, alle waarden ineen zouden storten omdat het continent door twee wereldoorlogen in lichterlaaie zou staan en tientallen miljoenen mensen zou vernietigen in een golf van barbarij die haar weerga niet kent, op dat moment herinnerde ik me het bijbelse beeld. De val van de stralendste engel, tot diep op de bodem van de afgrond, in de donkerste duisternis.

De tijd verstreek. De leeftijd van de examens was ik allang gepasseerd en ik hoefde niet meer te verpieteren boven de geschiedenisboeken. Ik was leraar Frans geworden aan een Frans-Duitse middelbare school, en ik reisde met een aantal leerlingen mee naar Duitsland, naar Weimar, in het Land Thüringen. We hadden daar een paar prettige dagen doorgebracht, gingen naar het theater, bezochten het huis van Goethe, luisterden naar wat de gidsen over de grote Duitse schrijver te vertellen hadden, hoe ze hem heilig verklaarden en niet uitgespraat raakten over zijn talrijke liefdes, over de Charlotte uit *Het lijden van de jonge Werther*, over Anna Amalia, over zijn vrouw en over zo veel andere vrouwen, alsof het enige raakvlak met hun nationale monument op het

gebied van de liefde lag. Het gedetailleerde verslag van zijn betrekkingen met Schiller vormde uit de aard der zaak het andere aspect van de toelichtingen. En wij, gedwee als we waren, wij bezochten ook het huis van Schiller, zowel uit een zekere belangstelling als blij om aan de kou te ontsnappen die in die streken aan het begin van de winter vaak vinnig kan zijn. Bezoekjes die, met een groep scholieren, beurte- lings onderhoudend, leerzaam en op een vriendelijke manier grotesk waren, een kitscherige maskerade waarin Goethe en de provinciale rococostad werden overgoten met een suiker- zoete saus, want het was niet moeilijk te begrijpen dat de be- zaidigde en gemoedelijke schrijver, zoals hij ons werd voorge- steld, van een heel ander kaliber was dan dat sentimentele geneuzel deed vermoeden en dat in de stad met de minutieus gevoegde straatstenen en de literaire wandelingen niet alleen de herinnering aan de strubbelingen tussen Goethe en Schil- ler verborgen lag, maar ook die aan een turbulenter verleden, van de Republiek van Weimar tot aan de marsen in parade- pas van het Derde Rijk.

Na afloop van die sightseeing-dagen bracht een bus ons naar de Ettersberg. De groep was aan het kletsen en keten, zoals vijftienjarigen dat doen op een schoolreisje. Soms, met een blik op de kilometerteller van de bus, dacht ik eraan dat de bewoners van Weimar die afstand elk jaar op 11 april, de dag waarop het kamp werd bevrijd, te voet afleggen – of op zijn minst aflegden, want de gewoonte is bezig te verdwijnen. Ze vormen een lange rij, kinderen en tieners voorop, en gaan op weg. Het is dan al voorjaar, maar ze zeggen dat het nog steeds koud is omdat er op de heuvel permanent een ijskou- de wind staat. Inderdaad, dit vriendelijke bos waar de wan- delaar graag denkt aan de wandelingen van Goethe en Anna Amalia, was ook een van de luguberste plekken ter wereld,

want het concentratiekamp Buchenwald lag erin verscholen. Buchenwald, beukenbos. Een kamp op acht kilometer van Weimar, in 1937 opgericht voor politieke gevangenen, homoseksuelen, 'asocialen' en gewone criminelen. Drieënvijftigduizend doden.

Het werd stil onder de leerlingen toen de bus ons had afgezet en we door konden lopen naar het grote poortgebouw van het kamp.

Ik zal ons bezoek aan Buchenwald niet beschrijven. Ik zal de kale vlakte niet beschrijven, niet de foltercellen, niet de verbrandingsovens, niet de meetkamer waar de Russische gevangenen zogenaamd werden gemeten voordat ze met een nekschot om het leven werden gebracht. Een hele poos liepen we door het kamp. We hebben gelezen, geluisterd, gekeken. Dat alles in stilte. En toen liepen we rondom een gebouw met een laag dak, gingen in het donker langs een kleine trap naar beneden, naar een souterrain, en daar was een grote, totaal lege en ijskoude ruimte met haken op ongeveer twee meter boven de grond, waar dertienhonderd mensen door wurging om het leven waren gebracht.

Plotseling zag ik in die ruimte het beeld uit mijn kinderjaren weer voor me, onweerstaanbaar. Waarom op dat moment? Waarom die herinnering aan een geïllustreerde bijbel? De in kleuren uitgevoerde val van een vurige engel was verbonden met iets wat ik me uit Dante herinnerde, een verwijzing die misschien nodeloos erudiet en misplaatst kan lijken maar die toch bij me bovenkwam. En kamp Buchenwald deed zich op dat moment aan me voor als een reservaat van het Kwaad, een zwart gat dat alle kwalijke beginselen en kiemen die rondcirkelen in het universum, naar zich toe trok. Duistere, slijmerige, angstaanjagende muil die alle mensen verslond. Het convergentiepunt van het absolute Kwaad.

Toen ik de treden weer opliep die me terugbrachten naar de buitenlucht, weg van de tegelijkertijd benauwde en ijskoude ruimte, herinnerde ik me haarscherp hoe Satan aan de dichter verschijnt aan het einde van *De Hel*: het beest is roerloos in het diepste punt van de negende kring van de hel, bron en oorsprong van het Kwaad. Reusachtig driekoppig monster, met de vleugels van een vleermuis, *S'el fu sì bel comelli è ora brutto/ e contra 'l suo fattore alzó le ciglia/ ben dee da lui procedere ogne lutto*; En was hij eens zo schoon als nu wanstaltig, en dorst hij zelfs zijn Schepper het hoofd te bieden, dan is het van hem dat alle Kwaad moet komen.

Regels die treurig genoeg toepasbaar zijn op ons verwoeste continent en op Duitsland in de eerste plaats, het politieke laboratorium van de twintigste eeuw, het land waar alle regimes in afgrijselijk tempo in de praktijk werden beproefd. Een ineerstortend kaartenhuis dat weer verrees.

Daarom is het niet vreemd om te denken dat Buchenwald de straten van Weimar verandert in theaterdecor, met alleen geel en groen geschilderde bordpapieren gevels, dat Buchenwald de standbeelden van Goethe en Schiller tot grappige speelgoedjes maakt die doen denken aan de tinnen soldaatjes van vroeger. De verhalen van de gidsen zijn doorspekt met taaie leugens en bakersprookjes. Maar tegelijkertijd is het naast elkaar bestaan van een belangrijke filosofie, belangrijke kunst en dat wat men doorgaans het absolute Kwaad noemt, misschien tekenend voor Europa en is het beeld, in die zin, niet bedrieglijk maar onthullend voor onze geschiedenis en ons lot, het lot van een schitterende beschaving die wordt achtervolgd door haar zonde waarvoor geen vergeving mogelijk is.

Dat was voor mij de derde en laatste val van Satan, het zowel kinderlijke als mythische beeld dat een sleutel vormt, de

val die de bestemming van ons continent bepaalde evenals het merkwaardige verhaal dat ik op het spoor zou komen.

Aan ieder mens om de bron en de plaats van het Kwaad te lokaliseren. Het lijkt me niet zinloos het op te sporen, het uit te rukken en schoon schip te maken. Dat is de hoop van de dwazen, de illusie van goedgelovigen en demagogen, maar het is ook de ultieme strijd.

1

Welk moment kan worden gezien als de oorsprong van dit verhaal? Het bezoek aan Buchenwald, dat antwoord zou het simpelst zijn, want door dat bezoek zou voor mij de lade van onze geheimen opengaan, in de vorm van een vraag weliswaar, maar een zo indringende en zo nijpende vraag dat het eerste begin van een antwoord er al in besloten lag.

Maar waarschijnlijk maak ik me er daarmee te gemakkelijk van af. Omdat de oorsprong diep verscholen ligt in mijn kindertijd, omdat mijn eerste nachten, als ik in staat was me die te herinneren, waarschijnlijk al een dwaaltocht waren door de geheimen van de zoektocht. Kinderen voelen dat. Ze vibreren mee met vragen.

Altijd al hebben angst en gewelddadigheid me achtervolgd. In die duistere regionen heb ik geleefd. Ik heb altijd gevreesd dat iemand me mee zou sleuren, zou vastbinden, zou villen als een schadelijk dier. In nachten vol boze dromen zag ik wolvenkaken opdoemen. Fonkelende ogen gloeiden op in mijn kinderkamer.

Gewelddadigheid was het antwoord op angst. Een dierlijk antwoord, een antwoord uit zelfbehoud. Angst had me voorgoed in zijn greep, voorgoed zou ik me verdedigen. Niet door middel van een bedachtzaam, rationeel gevecht, maar met de gewelddadigheid van een radeloos dier dat bijt om zich los te rukken uit de strik. De gewelddadigheid van hen

die getekend zijn door de angst. De vos diep in zijn hol, zijn ogen flakkerend van angst. Alsof de angst uit de kinderjaren de ondergang van de wereld had veroorzaakt. Geen zekerheid meer, geen vertrouwen, geen vrede.

Buchenwald als oorsprong? Wagner, Sommer, Koch?

Jaren geleden begon de eerste roman die ik publiceerde, met een moord en daarna volgde een suicide. Het eerste wat ik schreef, in mijn puberjaren, ging over een moord. In de naaste familie van mijn twee beste vrienden heeft zich een moord voorgedaan. De moeder. De broer. Onze vriendschap berust niet op toeval.

Mijn geheugen onthoudt alleen gewelddadigheid en vrees. Het enige verhaal dat onlangs tijdens een reis in Kroatië bij het zien van de schitterende landschappen bij me bovenkwam, was dat van twee mensen die in de velden door een gek waren vermoord. Dat verhaal was me minstens twintig jaar eerder verteld.

Vroeger heb ik eens een film gezien waarin een kind elke dag weer in een huiveringwekkende nachtmerrie leefde. 's Nachts sliep hij niet. Overdag was de realiteit een kreet die door merg en been ging. Hij zag dode mensen, zei hij. Toen hij die zin uitsprak, ging er een huivering door me heen. Dat kind, dat was ik.

Angst. Altijd angst. En wat er hand in hand mee gaat, gewelddadigheid. Jarenlang heb ik aan boksen gedaan. Tientallen keren heb ik in een ring gestaan. Een paar weken voor mijn reis naar Weimar gaf een dronken man een klap op mijn auto. Ik wilde uitstappen. De vrouw naast me hield me tegen. Ik was gespannen. Vermoeid door de week die achter me lag, door onze onophoudelijke ruzies. De man raakte nogmaals de auto, ditmaal met een schop tegen mijn portier. Ik stapte uit. Zijn vriend wilde hem meetrekken. Ik

hoorde de jonge vent iets roepen, ik vermoed dat hij de ander uit de hachelijke situatie wilde redden, dat hij tegen mij wilde zeggen dat het kwam doordat hij dronken was, dat ik het hem niet kwalijk moest nemen, dat hij geen slechte jongen was, maar het was te laat. Ik had al geslagen, met een angst vol razernij. En ik sloeg nog eens, en nog eens, mijn hart ging als een razende tekeer, mijn hele lichaam trillend en toch hard als staal. En toen de dronken man op de grond viel, hield ik nog niet op, nu door hem te schoppen, en pas later, na hoeveel tijd weet ik niet, hoorde ik een andere kreet, die van de vrouw naast me die uit de auto was gekomen en op mij in sloeg, huilend, me smekend om op te houden. Toen ik ophield en hulpeloos en trillend achterbleef, zelf ook bijna huilend, midden op straat, terwijl de claxons loeiden, zag ik haar nog net op de vlucht slaan, zo ver mogelijk van mij en mijn gewelddadigheid vandaan. Ze is nooit meer teruggekomen.

Op een dag meende ik dat iemand, in een boek, in de buurt kwam van mijn vragen. Een schrijver die zei dat hij uitsluitend over waanzin, moord en dood schreef, en die meende dat die obsessies hun oorsprong vonden in een tijdens de oorlog vermoorde Russische grootvader. Toen ik die regels op het achterplat las had ik een gevoel van herkenning. Ik dacht dat ik een broer had gevonden. Ik kocht het boek, las het. Teleurstelling. Het boek was geslaagd, maar het ging niet over de grootvader. Niet genoeg. Het ging niet ver genoeg terug naar de oorsprong. Er was wel sprake van een moord, maar mijn angsten ontbraken en de zoektocht bleef onvoltooid. Ik hoopte dat die man mijn nachtmerries zou beschrijven – hij liet de deur dicht. Zijn eigen deuren had hij opengezet, maar niet die van mij.

Hoe dan ook, het bezoek aan Buchenwald was al geweest.

Misschien niet de oorsprong van het verhaal – de oorsprong van de vraag in elk geval wel. En ja, natuurlijk, niemand anders dan ik kon antwoord geven op mijn angsten.

Het bezoek aan het kamp, onder leiding van twee Duitse studenten, was net afgelopen. Ze brachten de groep naar het museum van Buchenwald, waar wordt gepoogd een beeld te geven van verscheidene jaren van nazisme. Een reeks vitrines met foto's en voorwerpen die getuigen van die periode, met soms, als motto, de uitspraken van een ex-gevangene, Jorge Semprun, ontleend aan zijn aangrijpende boek *Schrijven of leven*.

Ik keek niet zozeer naar de slachtoffers, de uitgemergelde gedaanten in het gestreepte gevangenenuniform, maar vooral naar de schuldigen. Ik wilde hun gezichten zien, hun lot kennen, weten of ze waren veroordeeld. Ik las de schaarse biografische notities, bestudeerde de foto's, vroeg me af of uit hun gelaatstrekken was op te maken dat ze schoften waren, ik probeerde op de foto's de tekenen van het Kwaad op te sporen. Maar ik vond het kenmerk niet. Gewone gezichten, ontmoedigend gewoon. Een paar brute koppen, zoals die van Hans Hüttig, een ss'er die in 1945 ter dood was veroordeeld, maar wat de meesten betrof een nietszeggend uiterlijk. Gewoon mannen, op zijn minst ogenschijnlijk.

Een van hen, Erich Wagner, de kamparts, had zelfs een sympathiek gezicht. En op de oude zwart-witfoto waar hij glimlachend op stond, ten voeten uit, met zijn kalende schedel en zijn schildpadbril, zag hij eruit als een scherpzinnige, lucide intellectueel. Aan het eind van de oorlog werd hij door de Amerikanen gevangengezet, maar nadat hij in 1948 was ontsnapt had hij onder een valse naam in Beieren gewoond, tot 1962, het jaar waarin hij zelfmoord had gepleegd. Verlaat

berouw, vrees weer te worden opgepakt, ziekte? Dat stond er niet bij.

Eerlijk gezegd kon ik er niet rustig over nadenken, want op dat moment trok een ander gezicht mijn aandacht. Op dezelfde foto sloeg een gevangene de arts met meer dan gewone intensiteit gade. Zijn gezicht trof me: het deed me denken aan het gezicht van mijn vader. Ondanks de magerte, de exorbitant uitstekende jukbeenderen en de holle wangen was de gelijkenis nogal verbazingwekkend. Aangezien mijn vader in 1942 geboren is, en aangezien geen grootvader of oudoom ooit gedeporteerd is geweest, bleef het bij een lichte verbazing, maar die foto werd me vertrouwd, alsof een van mijn verwanten hier misschien was geweest.

De bus bracht ons terug naar Weimar. Ik weet nog dat ik even in de achteruitkijkspiegel keek om te zien of mijn haar goed zat en me daar even later voor schaamde: een concentratiekamp dat op de achtergrond raakt vanwege een haarlok... De rest van de middag verliep zonder bijzonderheden: een bezoek aan de stad, een paar winkels, een boekhandel.

Daar, terwijl mijn ongeconcentreerde blik over de titels gleed die ik verwachtte aan te treffen, klassieken, Duitse, Amerikaanse en Franse bestsellers, dacht ik aan het *Totenbuch* van Buchenwald. Een regel per naam, een regel per dode. Alle namen van degenen van wie een spoor was overgebleven en die in het kamp waren gestorven. De vernietigde levens, de naamloze ter dood gebrachten... En terwijl ik dacht aan dat boek, een stompzinnige bestseller met een kakebonte omslag in mijn hand, drong het gezicht van de gevangene zich opnieuw aan me op, in zwart-wit, met de wat onscherpe achtergrond. Hij had geen naam. Zijn naam was gewist uit de Geschiedenis. Misschien was hij op 11 april door de Amerikanen bevrijd of misschien was hij toen al

dood. Maar zijn identiteit kon ik niet te weten komen. Ik kende alleen een gezicht op een foto, naast een nazi-arts die zelfmoord had gepleegd. Een onbekende, daar bleef het bij.

Maar een onbekende wiens gelaatstrekken me in verwarring brachten. Een dubbelganger van mijn vader, al zou de gelijkenis die ik bespeurde voor een belangrijk deel verklaard kunnen worden door de foto, door het feit dat deze geportretteerde zich wat meer op de achtergrond, op het tweede plan bevond, en doordat het beeld enigszins onscherp was. Zo had ik bijvoorbeeld de indruk dat de gevangene duidelijk kleiner was dan mijn vader. En bovendien was ik genoodzaakt de trekken van de onbekende te hermodelleren, want hij was vel over been en dat maakte hem tot een schim waarvan de uiterlijke kenmerken zich moeilijk lieten bepalen. Dus transplanteerde ik overeenkomsten op een beenderstructuur. Maar met alle restricties van dien, ik moest toch erkennen dat de overeenkomsten op zijn minst frappant waren.

De volgende dag stond ik vroeg op. Zonder het zorgvuldig door de organisator van de uitwisseling uitgetypte dagprogramma te hebben geraadpleegd, meende ik te weten dat ik me bij mijn collega's moest voegen in het theater waar de Franse en Duitse leerlingen *De Elzenkoning* van Goethe instudeerden, een ballade die in Duitsland net zo beroemd is als het sprookje van Sneeuwwitje, waarin de rit te paard door het maanlicht wordt beschreven en de dood van een kind dat door de Elzenkoning uit de armen van zijn vader wordt weggerukt. Alle Duitse scholieren leren dat gedicht uit hun hoofd: *Wer reitet so spät durch Nacht und Wind/ Es ist der Vater mit seinem Kind, Wie rijdt zo laat door nacht en wind/ Het is de vader met zijn kind.*

Zonder erbij te denken liep ik in plaats van links af te slaan

naar het theater evenwel door naar het marktplein en tien minuten later zat ik zonder dat daadwerkelijk te hebben gewild in de bus naar Buchenwald. Nog een halfuur en ik stond voor de foto. En ditmaal ging er een huivering door me heen. Bewogen beeld, verschil in lengte? Voor-de-gek-houderij, zinsbegoocheling. Die man was het evenbeeld van mijn vader. Roerloos, als aan de grond genageld bleef ik staan. Opnieuw keek ik naar de arts Wagner, en dan weer naar de onbekende. Naar andere foto's eromheen waaruit ik misschien iets zou kunnen opmaken. Groepsportretten, rond Himmler op inspectiebezoek in het kamp, met wederom Erich Wagner, maar zonder de gevangene.

Nadenkend gestemd ging ik het museum uit. Nu het kamp leeg was, was het nog indrukwekkender dan de vorige dag. Er was niemand. De mist van de Ettersberg omhulde de gebouwen met lange grijze slierten die de contouren deden vervagen, de geluiden absorbeerden, zoals in nachtmerries. Weer dacht ik aan de Elzenkoning, vage spookverschijning die opdoemt uit de nevels als een droombeeld of een schim. Wat antwoordt de vader zijn doodsbanige kind? Door dorre bladeren suist slechts de wind... *Sei ruhig, bleib ruhig, mein Kind! In dürren Blättern säuselt der Wind.*

In de indrukwekkende rust van de Ettersberg deed de herinnering aan de drieënvijftigduizend doden een leger van stille schimmen opstaan. Terwijl ik zo door de mist liep, voelde ik een lichte angst. Ik was op mijn hoede, alsof ik ergens op wachtte. Toen ik, ook nu weer midden over de lege appèlplaats, van het museum terugliep naar het hek van het kamp, voelde het of ik meeliep met de gevangenen van destijds. De mist slokte de tijd op, de tijdperken liepen in elkaar over en achter de grijze flarden hoopten de beelden van de slachting zich op.

Ik zie dode mensen, zei het kind.

Op de terugweg kwam ik langs de stronk van de *Lebensbaum*, de Goethe-eik, die de Duitsers in het kamp lieten staan en die nu dood is. Onder die boom hadden, schijnt het, Goethe en Anna Amalia gezeten. En ook nu weer leek de herinnering aan de grote schrijver me uit de tijd, theateraal. De gevangenen liepen onder die boom, misschien werd hun het afgezaagde verhaal verteld, en twee minuten later werd vastgesteld wat ze waard waren, met een schot. Het achterdoek van de leugen. Opnieuw de tragedie overgoten met de saus van de kitsch.

Toen de bus me terugbracht naar Weimar, lette ik dit keer goed op niet naar mezelf te kijken in de achteruitkijkspiegel.